

‘Hij preekte, hij leerde altoos ...’

‘Hij preekte, hij leerde altoos ...’

Predikantenportretten uit vijf eeuwen

JAN PETER SCHOUTEN

Hilversum
Verloren
2015

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door de Van Coeverden
Adriani Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Dr. C. Louise Thijssen-Schou-
te Stichting.

ISBN 978-90-8704-511-1

© 2015 Jan Peter Schouten & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoud

Woord vooraf	7
TIJD VAN VERANDERING	11
<i>VAN 1517 TOT 1619</i>	
Reijner Joosten van Brakel (1489/90-ca. 1567) Een getrouwde pastoor	15
Jan Barentsz. van Voorburch (1554/55-1609) Een burger als prediker	27
Christoffel Ledebur (1573-1659) In dienst van de adel	49
WANKEL EVENWICHT	71
<i>ZEVENTIENDE EEUW</i>	
Gualterus Kolff (1644-1705) Een geleerde dominee	74
Adolphus Plaen (ca. 1638-1687) Minderheid aan de macht	94
Jacobus Page († 1714) In 't midden van het Pausdom	115
GEVESTIGDE KERK	131
<i>ACHTTIENDE EEUW</i>	
Christian Gerhard Offerhaus (1672-1758) Tussen kansel en kathedr	133

Bernardus Ledeboer (1706-1795) Stabiel en standvastig	157
Lambertus Kolff (1717-1781) Dominee in dorp en stad	178
NIEUWE ONDERNEMINGSZIN <i>NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW</i>	195
Cornelis Eliza van Koetsveld (1807-1893) Van vorsten tot idioten	198
Adriaan Schouten (1864-1954) Leerling van Kuyper	222
Slotbeschouwing	247
Literatuur	257
Personenregister	276

Woord vooraf

Mijn opa van vaderskant was dominee. Als klein kind heb ik hem nog net meege maakt: een hoogbejaarde, patriarchale figuur, gekleed in een donker kostuum, met op zijn hoofd een merkwaardig zwart kalotje. Hij was toen allang met emeritaat, want al voor de oorlog had hij zijn werkzame leven als predikant van Aalten beëindigd. In de familie werd hij in hoge ere gehouden en ook na zijn dood werd er veel over hem gesproken. Kennelijk had hij een stevig stempel gedrukt op zijn kinderen en ook op de oudste kleinkinderen. Waarom men hem nu eigenlijk zo bijzonder vond, ontging mij als kind, maar ik was wel geboeid door die eerbiedwaardige grijsaard, die een voorbije wereld leek te vertegenwoordigen.

In de familie van mijn moeder was ook een predikant geweest. Wanneer men in die kringen eenvoudigweg over ‘de dominee’ sprak, was het voor iedereen meteen duidelijk wie bedoeld werd. Dat was de beroemde C.E. van Koetsveld, een befaamd literator in het midden van de negentiende eeuw en in de laatste periode van zijn leven bekend als de hofprediker van Willem III. In een familie die zeker niet uitgesproken kerks was, sprong hij eruit: een dominee met een indrukwekkende carrière. De fraai ingebonden bandjes met zijn novellen in de boekenkast getuigden van een voorvader waar men trots op kon zijn. En al als kind las ik – met een mengeling van fascinatie en huiver – zijn kinderverhalen, die bepaald een zwaar moralistisch karakter droegen.

Toen ik zelf theologie studeerde, werd ik mij beter bewust van de verschillen tussen de kerkelijke wereld waar mijn vader uit kwam en die van mijn moeder. Grootvader Schouten kon ik nu plaatsen als een typische vertegenwoordiger van de activistische gereformeerden, die in het spoor van Abraham Kuyper stevig de trom roerden in ‘kerk, staat en maatschappij’. Ik verzette mij instinctief tegen de gelijkhebbigheid die men altijd weer in deze kringen vond, maar ik realiseerde mij tegelijkertijd dat ik er zelf ook sterk door beïnvloed was. Aan de andere kant trok de wereld van Van Koetsveld mij: die typisch hervormde kerkbeleving waar plaats was voor iedereen en veel openheid naar de cultuur heerste, zij het wel een beetje braaf en keurig.

Allengs ontdekte ik dat er meer predikanten waren geweest in mijn voorgeslacht. Niet alleen de twintigste en negentiende eeuw hadden dominees opgeleverd, maar ook in de voorgaande eeuwen kwam ik er een heel aantal op het spoor. Het trof mij hoe verschillend leven en loopbaan van deze predikanten waren geweest. Ik zag een portrettengalerij voor mij: stoere predikers uit de begintijd van de Hervorming, deftige bepruikte geleerden uit de achttiende eeuw en enigszins schamele dorpsdo-

minees die zich met moeite maatschappelijk overeind hielden. En zelfs was er nog een soort voorloper in de persoon van een priester uit het begin van de zestiende eeuw die zich aan het celibaat niet veel gelegen had laten liggen.

Het was een boeiende onderneming om de portretten te schetsen van deze predikanten. Allen hadden zij hun sporen achtergelaten in de gemeenten waar zij aangesteld waren geweest. En het was de moeite waard om die sporen te ontdekken, in archiefstukken en publicaties, soms ook in gedrukte preken of verhandelingen; een enkel maal was er zelfs een geschilderd portret of een grafzerk bewaard gebleven. Menigmaal kwam ik mijn ‘voorvader-dominees’ ook tegen in plaatselijke kronieken, streekromans of documentaires. Zo werd duidelijk welke indruk zij gemaakt hadden op hun tijdgenoten en hoe er later op hun optreden werd teruggezien in hun gemeenten.

Die gemeenten waren heel verschillend en ook de perioden van hun werkzaamheid was zeer uiteenlopend. Sommigen hadden in de eerste periode van de Hervorming pioniersarbeid verricht, in de steden van Holland of in ver afgelegen feodale streken. Anderen hadden hun plaats in het gevestigde kerkelijk leven van de protestantse Republiek, terwijl er ook waren die in dienst van die Republiek een aanstelling hadden gekregen te midden van een rooms-katholieke meerderheid die niets voelde voor een opgelegde Reformatie.

Wat alle dominees in mijn portrettengalerij gemeen hadden, was hun plaats in de brede, calvinistische traditie die vijfhonderd jaar de overheersende geloofsrichting in ons land was. Binnen die traditie werden echter wel verschillende accenten gelegd en dat komt in deze levensbeschrijvingen duidelijk naar voren. De predikanten van de hervormingstijd waren vanzelfsprekend sterk gekant tegen de traditionele katholieke inzichten: zij waren vooral ‘niet-rooms’. De dominees in het katholieke Zuiden van het land bleven zich ook in later eeuwen afzetten tegen het geloof en de kerkcultuur van de rooms-katholieken, en intern-protestantse meningsverschillen speelden voor hen nauwelijks een rol. In de gebieden waar de protestanten het beeld bepaalden, werd evenwel al gauw de vraag acuut op welke wijze men dan de calvinistische inzichten moest vertolken. Eerst openbaarde zich dat in de controverse tussen remonstranten en contraremonstranten. Later kwam de bevindelijke vroomheid van de Nadere Reformatie op, met haar cultuurkritische houding, en het werd de vraag hoe men zich daartoe verhield. Soms ziet men in een familie in de openvolging van de generaties de bevindelijkheid terrein winnen, zoals dat heel opvallend het geval is bij de familie Ledeboer.

Alle beschreven predikanten zijn rechtstreekse voorouders van mij. Er is slechts één uitzondering: C.E. van Koetsveld was geen directe voorvader; hij was de broer van mijn betovergrootvader. Juist deze markante dominee wilde ik echter niet in mijn portrettengalerij missen, omdat hij een bijzondere invloed heeft gehad door zijn literair werk en zijn sociale projecten. Ik heb ook een aantal voorvader-predikanten overgeslagen, wier levensbeschrijving wel wat erg zou lijken op die van sommige andere. Wat bleef was een reeks van elf pastores: een priester en tien dominees.

Natuurlijk heeft deze reeks een willekeurig karakter. Wie een afgewogen selectie van representatieve predikanten uit de vaderlandse kerkgeschiedenis zou willen presenteren, had allicht andere keuzes gemaakt. Toch vinden we in deze serie levensbeschrijvingen een bonte verzameling domineesportretten. Ik zei wel eens tegen mijn kinderen dat de hele Nederlandse kerkgeschiedenis te beschrijven was aan de hand van onze familiehistorie. Dat is uiteraard te mooi om waar te zijn. Maar menig stukje vaderlandse kerkgeschiedenis krijgt wel een (dominees)gezicht in de hier volgende portretten.

De dominees hebben ieder op eigen wijze invulling gegeven aan hun ambt. Daarbij waren de tijd waarin zij leefden en de plaats waar zij hun werk verrichtten, medebepalend. Zij hadden echter allen iets gemeen: zij waren voor alles in de letterlijke betekenis van het woord ‘predikant’. De verkondiging van het Woord zagen zij als hun belangrijkste taak, hoezeer de inhoud van die verkondiging ook door de eeuwen heen verschild zal hebben. Van de zeventiende-eeuwse predikant Gualterus Kolff (p. 74-93) is een portret bewaard, waarop aan de achterkant een vers staat geschreven. Hierin komen de regels voor:

Hij Preekt’, hij leerd’, altoos den Mensch ’t Genaverbond.
Dat als een Heijlfonteyn quam vloeyen uyt sijn Mond.

Uit dit vers is de titel van mijn boek afkomstig. Iedere dominee uit deze reeks levensbeschrijvingen wordt immers gekenmerkt door de voortdurende concentratie op het kanselwerk: ‘Hij preekte, hij leerde altoos’.

Met velen heb ik mijn enthousiasme voor dit project kunnen delen. Voor de hulp die ik van verschillende kanten kreeg, ben ik dankbaar. Eén naam wil ik in het bijzonder noemen: prof. dr. Willem van Asselt, die het op zich genomen had om het hele manuscript kritisch mee te lezen. Nadat hij ongeveer de helft had gelezen, maakte een ernstige achteruitgang in zijn gezondheid het hem helaas onmogelijk om de taak af te maken. Enige tijd later is hij overleden. Ik blijf hem zeer erkentelijk voor zijn stimulans en zijn commentaar.

Dit onderzoek heeft mij in vele archieven en bij diverse bibliotheken gebracht. Ik ben blij met de hulpvaardigheid en deskundigheid die ik in zovele instellingen ontmoette. Zonder ook maar te beginnen aan een uitputtende opsomming, noem ik toch graag de volgende archiefinstellingen: het Stadsarchief Rotterdam, het Brabants Historisch Informatie-Centrum, het Nationaal Archief, het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, het Historisch Centrum Overijssel, het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, het archief van de Protestantse gemeente te Maassluis en het Historisch Documentatiecentrum De Barrier te Lommel (B). En vervolgens van de bibliotheken: de Koninklijke Bibliotheek, de universiteitsbibliotheken van Amsterdam (UvA en VU), Leiden, Kampen (PThU), Erlangen en Bern, alsmede de Athenaeumbibliotheek in Deventer.

Ik heb met veel plezier dit historisch spitwerk verricht. Wat ik heb opgedolven is, naar ik van harte hoop, ook interessant voor eenieder die meer wil weten over de geschiedenis van kerk en predikanten, die vele eeuwen zo bepalend is geweest in

ons land. Ik presenteer deze portretten op het moment dat ik zelf aan het eind sta van mijn domineesloopbaan, want ik ga met emeritaat. Dat is een extra reden om mijn boek op te dragen aan de gemeente rond de Grote Kerk in Naarden, bij wie ik het in de laatste jaren van mijn werkzame leven als predikant zo goed heb gehad.

Naarden, april 2015
Jan Peter Schouten

TIJD VAN VERANDERING

VAN 1517 TOT 1619

De zestiende eeuw is het tijdperk waarin het kerkelijk leven in de Nederlanden zeer ingrijpende veranderingen onderging. De kerkelijke leer en de bijbehorende structuren zoals die in de Middeleeuwen langzaamaan vorm gekregen hadden, kwamen onder scherpe kritiek te staan. De Hervorming leverde nieuwe inzichten over de kernwaarden van het geloof en allengs begon zich een andere vorm van kerkbeleving af te tekenen. Voor de plaatselijke pastores en hen die het wilden worden, betekende het dat zij een standpunt moesten bepalen ten opzichte van de vele nieuwe ideeën. In ieder geval zou hun positie in kerk en samenleving nooit meer zijn zoals zij gewend waren.

De Hervorming is in de Nederlanden een heel pluriforme beweging geweest. De invloed van de Duitse hervormer Maarten Luther was zeer groot. Ook de humanisten, Erasmus voorop, hadden een belangrijke invloed op de meningsvorming. Daarbij kwam het grote effect dat verschillende radicale, doperse predikers een tijdlang uitgeoefend hebben. En uiteindelijk werd de invloed van de aanhangers van Johannes Calvijn zichtbaar. Hun theologie en kerkvisie zouden uiteindelijk de boventoon gaan voeren.

Wat alle hervormers gemeen hadden, was een afkeer van de commercialisering van het geloof. Met goede reden markeert het jaartal 1517 het begin van de Hervorming. Toen immers maakte Luther zijn stellingen over de aflaathandel openbaar. Hij verwierp met kracht het idee dat de Kerk tegen betaling mensen kon vrijwaren voor de straffen die na de dood in het vagevuur voltrokken werden. Voor Luther stond centraal dat de mens enkel en uitsluitend door het verzoenend sterven van Christus de zaligheid deelachtig werd. Goede werken, al dan niet van financiële aard, konden de mens niet van het heil verzekeren. Dat mensen behouden werden, kwam naar zijn inzicht alleen voort uit de genade die God schenkt.

Luther baseerde zich voor deze inzichten in de eerste plaats op de Bijbel, niet zozeer op de traditie van de Kerk. Onder de hervormingsgezinde gelovigen kreeg de Schrift dan ook een sterker gezag dan voorheen. De eigen bestudering van de Bijbel kwam op de voorgrond te staan, wat betekende dat de Bijbel ook in de landstaal beschikbaar moest zijn. Met de sterke nadruk op het geschreven Woord veranderde ook heel wat in de taakopvatting van de geestelijken. Hun belangrijkste opdracht werd de uitleg van de Bijbel. Niet de sacramentele handelingen aan het altaar maar de verkondiging vanaf de preekstoel werd de kerntaak van de pastor.

Over de sacramenten kwamen allengs ook nieuwe opvattingen naar voren. Het

middeleeuwse dogma dat brood en wijn bij de viering van de Maaltijd van de Heer in reële zin veranderden in het lichaam en bloed van Christus, werd door geen van de hervormers nog geaccepteerd. Maar hoe dan de betekenis van de sacramenten gezien moest worden en welke liturgische vormen erbij pasten, bleven lange tijd nog vragen die heftig debat teweegbrachten. Voor allen werd echter de persoonlijke geloofsbeleving belangrijker dan de uiterlijkheden van een prachtlievende Kerk.

In ieder geval betekende de Hervorming voor de positie van de geestelijken een zekere desacralisering. Zij werden veel minder beschouwd als exclusieve bemiddelaars van het heil, van wie de gelovigen voor hun zaligheid afhankelijk waren. Er was dan ook weinig reden meer waarom geestelijken niet een gewoon huwelijksleven zouden kunnen leiden. De celibaatsverplichting van de priesters werd niet meer als zinvol ervaren. En in de nieuwe Gereformeerde Kerk die uit de hervormingsbewegingen ontstond, gingen de 'priesters' veelzeggend 'predikanten' heten. Prediken werd hun voornaamste werk en dat ging ook bepalen welke eisen aan hen gesteld werden: zij moesten met gezag kunnen spreken op grond van hun geleerdheid en vertrouwdheid met de Bijbel.

Nu waren deze hervormingsideeën niet allemaal geheel nieuw. Ook voor 1517 klonk in de kringen van humanisten heftige kritiek op de domheid en oppervlaktigheid van zovele parochiegeestelijken. Ook in de veertiende en vijftiende eeuw werd al menig protest vernomen tegen de pracht en praal van de Kerk en de commerciële kant van de sacramentsbeleving. De Moderne Devotie, met Geert Groote en Thomas a Kempis als voornaamste vertegenwoordigeres, werd er befaamd om. En menig gewone parochiegeestelijke permitteerde zich allang enige vrijheden ten aanzien van geloof en levenswandel.

In de Hervorming van de zestiende eeuw ontwikkelde zich evenwel uit deze vernieuwingsideeën een algemeen verzet tegen de behoudende theologie en de onwrikbare structuur van de Kerk. Grote delen van de bevolking omarmden althans een deel van de hervormingsgedachten. In vele plaatsen veranderde het kerkelijk leven en daarmee ook de positie van de geestelijken. Het was in ieder geval niet vreemd meer om hervormingsgezinde ideeën uit te dragen. Samen met de breed gedragen opstand tegen het Spaanse bewind gaf dat het perspectief van een samenleving waarin kerk en staat op een nieuwe wijze zouden functioneren, passend bij de eigenheid van de Nederlander.

Niet overal werd de kerkelijke vernieuwing even massaal beleefd. In het hartland van de nieuwe Republiek, de gewesten Holland en Zeeland, vonden de hervormers veel aanhang. Ook de inwoners van Groningen en Friesland gingen uiteindelijk mee met de nieuwe koers. Zeker in de steden van de Republiek kreeg de Gereformeerde Kerk een stevige positie, maar ook op het platteland werd menig dorp overwegend protestants. Toch bleef altijd een niet onaanzienlijke minderheid trouw aan de Kerk van Rome, ook in de Hollandse steden. En er waren streken, zoals Twente, waar de Hervorming nooit echt de bevolking mee wist te krijgen. Natuurlijk was dat in Brabant en Limburg, waar het Spaanse bewind het langst standhield, nog sterker het geval.

Er is nog een factor van belang. Allengs had de calvinistische variant van het protestantisme de overhand gekregen. Deze stroming vond haar kracht in het organiseren van het kerkelijk leven. Er was dan wel geen bisschoppelijke hiërarchie, maar het netwerk van regionale kerkvergaderingen (classes) dat over het land werd gelegd, stond garant voor een even stevige controle op de plaatselijke ontwikkelingen. Een classis hield toezicht op de toelating van nieuwe predikanten, de invulling van predikantsplaatsen en andere kerkelijke vacatures en de handhaving van de kerkordelijke regels.

Het calvinisme had ook als kenmerk dat er gestreefd werd naar een zuivere kerk die uitsluitend bestond uit gelovigen met een juist geloof en bijpassende levenswandel. Dit ideaal werd bevorderd door een strenge tuchttoefening over leer en leven van degenen die gekozen hadden om lidmaat van de kerk te zijn. De Gereformeerde Kerk heeft daardoor maar in beperkte mate het karakter van een volkskerk gekregen, wat de Katholieke Kerk altijd wel voluit is geweest. In de meeste streken was slechts een minderheid van de bevolking lidmaat en dus onderworpen aan de kerkelijke tucht en gerechtigd om aan het Avondmaal deel te nemen. Een veel groter deel bediende zich wel van de faciliteiten van de kerk door de erediensten bij te wonen, er te trouwen en er de kinderen te laten dopen, maar schrok ervoor terug om zich onder de tucht te scharen. Deze randleden werden 'liefhebbers' genoemd. De predikanten werden over het algemeen in ere gehouden, maar zij hadden niet veel greep op de grote groep liefhebbers. En dan bleef ook nog altijd de angst dat de gemarginaliseerde Rooms-Katholieke Kerk toch weer haar invloed op de bevolking zou weten te vergroten.

Bovendien werd de nieuwe kerk naar calvinistische snit nog lang geteisterd door tegenstellingen en conflicten. De Gereformeerde Kerk had haar identiteit naar voren gebracht door een aantal belijdenisgeschriften voor verbindend te verklaren: de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561 en de Heidelbergse Catechismus van 1563. Daarmee was evenwel niet elk theologisch dispuut verstomd. Al wilde geen theoloog deze geschriften verwerpen, er was toch nog heel wat meningsverschil mogelijk over de interpretatie.

Dit leidde omstreeks 1600 tot een zeer ingrijpende strijd, die het land op de rand van een burgeroorlog bracht. Een groep theologen rond de hoogleeraar Arminius in Leiden bepleitte een bepaalde uitleg van het leerstuk van de predestinatie. Volgens deze 'remonstranten' zouden die mensen door God worden uitverkoren van wie Hij zou voorzien dat zij te zijner tijd op het aangeboden heil zouden ingaan. Een collega van Arminius, Gomarus, leidde de tegenbeweging van de 'contraremonstranten', die vonden dat zodoende een veel te groot belang gehecht werd aan de geloofskeuze van de mens. Was het niet goed calvinistisch om te stellen dat een mens in geen enkel opzicht toe of af kon doen aan zijn zaligheid?

Het theologisch geschil werd verscherpt door stellingnames van de kant van de overheid. De landsadvocaat Van Oldenbarnevelt en de stadhouder, Prins Maurits, kwamen hierbij tegenover elkaar te staan. Er werden zelfs in sommige steden al huurlegers geworven om de onlusten te bestrijden. Uiteindelijk zegevierden de prins

en de contraremonstranten. Op de Nationale Synode van Dordrecht, die in 1618 en 1619 werd gehouden, werd een belijdenisgeschrift toegevoegd aan de eerder erkende: de Dordtse Leerregels of Vijf Artikelen tegen de remonstranten. Zo kwam in 1619 een voorlopig einde aan een moeizame zoektocht naar wat wezenlijk was voor de kerk van de Hervorming. De Gereformeerde Kerk kreeg een scherper omlinjnde identiteit, maar dat ging wel ten koste van het nationale karakter van de kerk. De remonstranten organiseerden zich in een eigen kerkverband.

Voor de predikanten was het een veeleisende periode. Ieder was gedwongen een positie te kiezen in een ingewikkeld theologisch geschil. En het kerkelijk leven werd gedurende enige jaren getekend door scherpe tegenstellingen, ook onder predikanten, waar slechts met moeite een streep onder gezet kon worden. In ieder geval was duidelijk geworden dat de gedeelde kritiek op de traditionele Katholieke Kerk niet betekende dat men bij voorbaat op één lijn zat ten aanzien van het opbouwen van nieuw kerkelijk leven.